

ІНСТИТУЦІЙНІ ВІЯВИ І СОЦІАЛЬНІ ПРИЧИНИ ПОЛІТИЗАЦІЇ ІСЛАМУ

Політика в ісламі не відокремлена від системи вірувань у надприродне, іслам не є ізольованим фактором, він утворює нероздільний комплекс з політичними явищами, що є дуже незвичним для людей, вихованих у межах християнської традиції, де поділ політики і релігії є справою звичайною і бажаною. Щодо ситуації в Криму, то найважливішими виявами взаємозв'язку ісламу і політики на півострові є наступні: мусульманська складова зовнішньополітичної діяльності Меджлісу; роль ісламу в націоналістичному проєкті Меджлісу; іслам як засіб комунікації із закордонними ісламськими організаціями; арабський і турецький вектори впливу; діяльність радикальних ісламських організацій і груп.

Використання ісламу в досягненні політичних цілей Меджлісу кримськотатарського народу розпочалося у період роботи муфтія Нурі-ефенді Мустафаєва і здійснювалося первісно передусім за такими напрямками: використання ісламу як засобу етнополітичної мобілізації кримських татар після періоду занепаду національного життя; спирання на іслам як на засіб культурно-релігійного відокремлення кримських татар від оточуючого слов'янського населення півострова; послугування ісламом як комунікативною ланкою з державними і недержавними організаціями з-за меж України. Реалізація цих цілей відбувалася за рахунок висування й обрання муфтіїв Криму, які були солідарними з політичними цілями і засобами діяльності Меджлісу, членства муфтія у складі Меджлісу, встановлення інституту обопільного представництва у цих органах, активної участі політичних лідерів кримськотатарського народу у міжнародних ісламських зустрічах і форумах.

Згідно інформації "Коротких хронік діяльності Меджлісу", протягом 1991-2001 рр. відбулося 147 зустрічей і заходів, на яких представники Меджлісу обговорювали і вирішували різнобічні проблеми життя кримських мусульман. Кульмінацією активності Меджлісу на релігійній ниві став 1998 рік, що було значною мірою

* К.філос.н., пров. наук. співробітник Інституту політичних і етносоціальних досліджень НАН України.

пов'язано з виборчими процесами в країні, з діяльністю Партії мусульман України, з активізацією роботи міжнародних благодійницьких організацій в АРК. З того часу весь перебіг подій у мусульманському житті Криму досить відкрито контролюється цим представницьким органом кримських татар, який у вирішальний спосіб впливає на генеральні цілі ДУМК, його зовнішні зв'язки.

Керівництво Меджлісу поступово прийшло до усвідомлення значних етно-мобілізаційних можливостей ісламу, відмовившись від первісного використання його лише як символу у національно-відроджувальних проєктах цього органу або ж засобу задоволення політичних амбіцій окремих лідерів. Адже широко відомою є здатність ісламу на основі своїх ідей згуртувати об'єднану масу мусульман. Вже на початку 90-х рр. мітинги та інші масові акції, присвячені річницям депортації, обов'язково супроводжувались політичними гаслами "Міллєт! Ветан! Меджліс!" у сполученні з ісламським гаслом "Аллах акбар!". Однак згодом Меджліс починає послідовно діяти на основі ідей мусульманської солідарності: це і підтримка боротьби чеченського народу у 1994-95 рр., це і широке співробітництво з ісламськими міжнародними організаціями, це і зв'язки Меджлісу з єдиновірцями в інших країнах. Апеляція до ісламу здійснюється й у випадках, коли Меджліс висловлює свою незгоду з наслідками русифікації, комуністичного терору проти кримських татар, протистоїть окремим проявам тоталітаризму. Це виглядає цілком природним, якщо врахувати, що сам інститут Меджлісу як форми самоврядування відповідає приписам шаріату і поширений у багатьох мусульманських країнах світу.

Проте така особливість сучасної діяльності Меджлісу оцінюється неоднозначно. З одного боку, це має позитивні наслідки для кримських татар – активізація процесу відродження ісламу в Криму, внутрішня консолідація мусульманської громади перед лицем зовнішніх впливів. З другого боку, надмірне втягнення релігії і релігійних діячів у політичні справи трансформує релігійність, послаблюючи в ній трансцендентну перспективу, політично розділяє мусульманську спільноту, сварить мусульман, підриває ідею мусульманської солідарності. Так, опозиційна щодо Меджлісу Координаційна рада суспільно-політичних сил кримськотатарського народу "засуджує вторгнення Меджлісу у релігійно-духовне життя мусульман Криму, що полягає у встановленні політичного контролю над релігійними організаціями

і мечетями, а також у привласненні права на відсторонення і призначення у цих мечетях імамів, що порушує як норми шариату, так і конституційні права громадян на свободу віровизнання. Втім, само керівництво Меджлісу чітко дотримується певної межі у політичному використанні ісламу, послідовно відокремлюючи ідеї загальномусульманської єдності від завдань власного національного руху, від здійснення його політичної програми. Мета відновлення національної держави не пов'язується з встановленням ісламсько-шаріатської державності. Діяльність мусульманського духовенства не впливає помітно на національно-політичну діяльність лідерів Меджлісу, яка очевидно має цілком світський характер.

Втім, символічний і практичний рівні політизації ісламу присутні у соціальному житті кримських татар рівною мірою. Так, різні меморіальні заходи починаються, як правило, з читання сури Корану аль-Фатіха, ритуалу тайаммум або виголошення молитви, процесії часто розпочинаються або закінчуються біля мечетей. Особливо поширеними є траурні молебні, присвячені пам'яті жертв депортації 1944 р. Зустрічаються випадки клятви політичних активістів на Корані. [Голос Крима. – 1998. – 4 апреля.] Ісламські гасла і символіка стали невід'ємним елементом публічних акцій кримських татар. Тенденція до ісламізації протестних дій кримських татар у поліетнічному і багатоконфесійному середовищі Криму викликає настороженість і побоювання відносно дальших перспектив мирного співжиття на півострові.

Ісламський чинник не простежується безпосередньо у відносинах Меджлісу спершу з Рухом, а згодом з “Нашою Україною”. Тут треба говорити найперше про спільну мету – зробити Україну справді демократичною і незалежною, в якій вищими цінностями є гідність і права людини. Не напус ісламський чинник й у відносинах Меджлісу з Партією мусульман України, оскільки остання є мусульманською передусім по формі, а за змістом діяльності – передусім регіонально-політичною, що практично підтримує лінію фінансово-політичних угруповань Донецького краю. Меджліс від початку утворення ПМУ у 1997 р. поставився до неї приховано-негативно, у деяких публічних виступах її навіть було названо “партією ворогів мусульман України”.

Після розколу Меджлісу наприкінці 90-х років до активу ПМУ увійшли два його колишніх члена – Н.Селімов та С.Берберов.

Інші виключені з Меджлісу агітували за ПМУ, в одномандатних округах, де балотувались кандидатури Меджлісу, виставляли альтернативні їм кандидатури. Після розколу 1998 р. ПМУ бездіяла аж до грудня 2003 р., коли було проведено її III з'їзд, на якому було заявлено про підтримку стратегії Президента України й участь у виборчій кампанії. Активізація діяльності ПМУ на півострові була оцінена лідерами Меджлісу як нещирість їх намірів стосовно кримськотатарського електорату. [Гарсинова Ф. ПМУ вночі на політичній арені Криму (ставка робиться на кримських татар) // Голос Криму. – 2004. – 20 лютого] Причину стриманого ставлення лідерів кримських татар до ПМУ у 2004 р. можна вбачати в тому, що вони побачили в цьому прецедент дисоціації голосів виборців з числа кримських татар, прагнення натхненників ПМУ створити конкуренцію Меджлісу. Підтвердженням цьому є факт, що з 198 делегатів звітно-виборної конференції Кримської регіональної організації ПМУ більшість склали кримські татари, а саме ті, які складають опозицію Меджлісу. Очолює цей рух Садик Берберов.

Менш відомою щодо використання ісламу є позиція незаресстрованої національної партії “Адалет” (Справедливість), керівництво якої у 1995 р. активно виступило проти муфтія Сейїтджаліля Ібрагімова, інкримінуючи йому прагнення до надмірної автономії ДУМК від Меджлісу. [Червоная С.М. Проблемы возвращения и интеграции крымских татар в Крым: 1990-е годы. – Москва, 1997. – С.95-98]

Широкі контакти з єдиновірцями у світі стали каналом для проникнення до Криму елементів радикального ісламізму. Реально в Криму вони представлені ісламістською партією “Хізб-ут-Тахрір” (Партія звільнення), головною ідеєю якої є сприяння створенню халіфату і впровадження шариату там, де мусульмани є релігійною меншиною. У багатьох країнах світу ця партія заборонена, в країнах СНД її вважають за терористичну. [Заблуждения течения “Хизб ат-Тахрир”. – Киев, 2003] В Україні її прихильники з числа кримських татар вперше заявили про себе в 2003 р., з тих пір привертаючи до себе увагу засобів масової інформації і правоохоронних органів. У серпні 2004 р. Мустафа Джемільов привернув увагу міжнародної громадськості до існування в Криму “ваххабітів” і членів “Хізб-ут-Тахрір”. Саме вони стали притягальними центрами для частини кримських татар, опозиційної до Меджлісу, вони об'єднуються навколо незалежних від ДУМК громад. Заява Муфтіяту з цього приводу наголошувала, що в Криму

прихильники Хізб-ут-Тахрір прагнуть розколоти кримськотатарський народ, який традиційно не має нічого спільного ні з ваххабітами, ні з ідеями Хізбу. “Нема місця імамам, що поділяють ідеї Хізбу”. Партія “Хізб-ут-Тахрір” не зареєстрована органами юстиції України, кількісно вона невелика (за експертними оцінками – близько однієї тисячі осіб), однак вона є досить непогано представленою в інформаційному полі Криму – її лідери виступають у засобах масової інформації та в мечетях.

Важливими чинниками політизації мусульманського середовища Криму є міжнародні зв'язки, побудовані на прагненні до більш тісного і повного спілкування з мусульманськими країнами і народами. Особливе місце серед них належить здійсненим керівництвом Меджлісу акціям солідарності з чеченським народом. До них належить, зокрема, мітинг протесту у грудні 1994 р., на якому лунали гасла мусульманської солідарності з боротьбою чеченського народу. З приводу подій у Дагестані у січні 1996 р. М.Джемільов наголосив: “Ми не вважаємо дії чеченських бойовиків тероризмом. Це – адекватна реакція на тероризм Росії”. [Спектр. – Симферополь. – 1996. - № 4. – С.20-21.] Тоді ж відбувся траурний молебен і мітинг, присвячений жертвам війни у Чечні. У квітні 1996 р. було оприлюднено звернення Меджлісу у зв'язку із загибеллю Джохара Дудаєва. З осені 1999 р. публічна підтримка чеченських сепаратистів Меджлісом і ДУМК набрала більш активного характеру, участь у пікетуванні Російського посольства в Україні взяли М.Джемільов і Р.Чубаров. Втім, Меджліс виявляв готовність до співробітництва і з іншими суб'єктами Російської Федерації з мусульманським населенням, наприклад, з Татарстаном.

Важливою складовою зовнішньополітичної діяльності Меджлісу є відносини з провідними ісламськими центрами. Понад половину всіх офіційних зустрічей членів Меджлісу становлять контакти з представниками міжнародних ісламських організацій та мусульманських країн, понад четверту частину – з представниками мусульманських організацій неісламських держав. Серед цих міжнародних організацій Ісламський Банк Розвитку, Всесвітня Ісламська Ліга, Всесвітня Асамблея Ісламської Молоді, Міжнародна корпорація Розвитку, Комітет мусульман Азії тощо. Представники Меджлісу неодноразово брали участь у конференціях мусульман Європи. Лідери кримських татар мають сталі відносини з мусульманськими державами: Туреччина,

Саудівська Аравія, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати. Зміцнюються відносини з Іраном, Лівією та ін. Найчастіше відбуваються зустрічі з представниками Туреччини і Саудівської Аравії (понад третина зустрічей з кожною із сторін). Далі (у порядку зменшення) зустрічі з представниками Ірану, Кувейту, Еміратів та Лівійської Джамахірії.

В структурі зовнішньополітичних інтересів кримських татар вирізняються два напрями – турецький і арабський. Якщо перший зумовлений спільністю історії, близькістю мови та культури, великою кримськотатарською діаспорою в Туреччині (хоча має і дуже помітну релігійну компоненту, насамперед у галузі релігійної освіти), то другий безпосередньо пов'язаний з матеріальною і благодійницькою допомогою єдиновірцям з арабських країн. До 1995 р. переважали контакти з державними і духовними структурами Туреччини. Однак з 1996 р. картина змінюється за рахунок все більш широкої участі арабських благодійницьких і державних структур. Левову частку зустрічей у цей період складають контакти з громадянами Саудівської Аравії. Контакти з Туреччиною продовжуються.

Наслідком цих контактів стала організація системи релігійної освіти в АРК, підготовка духовенства з числа кримських татар в навчальних закладах ісламських країн. Важливим наслідком міжнародних зустрічей стали широка благодійницька і культурно-просвітницька діяльність з боку зарубіжних єдиновірців. Втім, разом з усіма формами допомоги, з релігійними і культурними цінностями до Криму потрапляють невластиві для кримських татар погляди і вчення, які спричиняють релігійне і політичне їх роз'єднання.

Турецька версія інтерпретації ісламу сприймається більшістю кримських татар. Арабська традиція ісламу погано узгоджується з національними пріоритетами, проголошеними Меджлісом. Крім того через деяких арабських місіонерів на півострів було занесені ідеї радикального ісламізму, який виступає під кількома подобами: “ваххабізму”, “салафізму”, “фундаменталізму”. Ці ідеї знаходять поживний ґрунт серед кримськотатарської молоді, найбільш соціально незахищеної. Тому основні засоби протидії цьому небезпечному явищу знаходяться не у площині просвітництва або спецоперацій, а в покращенні соціально-економічного життя кримських татар.

До причин початку радикалізації мусульманського середовища Криму належать:

- повільне розв'язання економічних і правових проблем облаштування кримських татар, підхід до розв'язання цих проблем з позицій рівності, а не на основі відновлення справедливості, спеціальних заходів з відродження мови та культури;
- відсутність ясної політики Української держави щодо ісламу, що призводить до застосування державними службовцями різних моделей державно-церковних відносин стосовно православ'я (партнерська) та ісламу (сегрегаційна); звідси випливає доцільність розробки цілісної концепції релігійної політики держави;
- бездіяльність органів влади у питаннях, пов'язаних із зростанням популярності ідей радикального ісламізму, відсутність науково обґрунтованих кроків по відношенню до цих проявів, очевидно, сподівання на спецоперації та стримувальний ефект органів правопорядку в разі переходу небезпечних тенденцій у гостру фазу; останній Курултай кримськотатарського народу підтвердив, що ситуація вимагає негайного втручання й адекватної реакції держави, якщо вона не бажає допустити розвитку некерованого конфлікту на кримській землі, Поки що на півострові не відчувається жодної протидії радикальним ісламським течіям [Релігійна панорама. – 2004. - № 8-9. – С.18];
- перебування українських військ в Іраку, що посилює відчуження мусульман від рішень державних органів України, а також створює потенційну небезпеку перетворення нашої країни на об'єкт для здійснення терористичного акту, зокрема з боку угруповання “Ісламська єдність”.

У доповіді Міжфракційного депутатського об'єднання Держдуми Росії, серед причин появи радикальних настроїв серед мусульман, названо наступні: “падіння життєвого рівня, неконкурентоспроможність сільських господарств у мусульманських регіонах, недоступність кредитів для занять дрібним і середнім бізнесом; надмірна різниця у прибутках між громадянами, що збагатилися, і “простими” людьми; масова корупція на місцях; високий рівень безробіття, особливо серед

молоді; деградація суспільної моралі; вербування безробітної молоді...до незаконних озброєних формувань”. [Россия и исламский мир: проблемы, предпосылки и перспективы долгосрочного взаимодействия. – М., 2004. – С.18-19] Цьому ж сприяють окремі прояви часткового відсторонення мусульман з активного суспільного життя: ісламофобські матеріали у ЗМІ; викривлення або приниження ролі мусульманських народів у навчальних програмах з історії у навчальних закладах; прояви тиску на приїжджих одновірців з боку органів правопорядку; відсутність представництва кримських татар у Верховній Раді Криму; зволікання з розв’язанням юридичного статусу Меджлісу.

Підштовхус до радикалізації настроїв нерозв’язувана проблема вакуфних земель, форми принаймні частково повернення яких досі не знайдено. Між тим у XIX ст. мусульманам в Криму належали вакуфні землі: Феодосійський повіт – 1422 десятина; Євпаторійський – 30431 десятина; Сімферопольський – 2161; Ялтинський – 917; Перекопський повіт – 34645 десятин. [Центральний государственный архив Крыма. – Фонд 27. – Оп. 1. – Д. 7530. – Л.84.] Радикалізації схильності до ісламізму можуть сприяти пришвидшення темпів зближення України з Росією, культурна та економічна монополія росіян на півострові, зростання загрози асиміляції з боку росіян – великої і культурної нації, схильної до асиміляції малих народів.

В ряду цих же факторів стоять конфлікти між різними етнічними і конфесійними елітами Криму. Нині конфлікти тут мають переважно соціально-економічний характер і найчастіше набувають форми міжетнічної напруженості. Набагато менше тут конфліктів міжрелігійних. Реальністю стали такі конфлікти з літа та осені 2000 р., які здобули публіцистичну назву “хрестоповал”. Суттю його було сформоване вже протистояння між проросійськи орієнтованим православ’ям і декларативно маніфестуючим свою відданість ідеї незалежної Української держави мусульманством. У ході конфлікту між двома громадами суперечності між етнічними елітами були перенесені на сферу міжрелігійних відносин.

До радикалізму кримських мусульман підштовхує також використання ісламофобії як засобу політичних технологій. В цьому ряду знаходяться залякування громадськості Криму ісламськими бойовиками, перенесенням боснійського варіанту на Крим, засиллям чеченців на півострові, панісламізмом тощо.

З цього випливають наступні висновки.

Соціально-економічні фактори, правові проблеми, негативні психологічні наслідки депортації, етноцентричні установки лідерів Меджлісу, зовнішній вплив і політичні технології можуть відіграти роль катализатора політизації і радикалізації життя мусульман в Криму. Вивчення і моніторинг процесу політизації ісламу в Криму тільки розпочато і потребує спеціальної підтримки держави. Не можна перебільшувати „ісламської загрози” в Криму, оскільки плани кримських татар на перспективу пов’язані не з побудовою ісламської державності, а з відновленням елементів національно-територіальної автономії. Однак не можна і применшувати її загрози, що стало звичним для української правлячої еліти, яка практично розглядає Крим як курортно-рекреаційну зону, місце розміщення VIP-санаторіїв та котеджів.

Гостро необхідною є розробка концепції державно-ісламських відносин, а також доопрацювання закону “Про свободу совісті та релігійних організацій” відповідно до факту існування в Україні компактної групи мусульман. На часі надання статусу державних в межах АРК двом головним мусульманським святам – Курбан-байрам та Ураза-байрам, ширше залучення мусульманського духовенства до участі у державних офіційних заходах, більш активна участь держави у моніторингу процесів у мусульманському середовищі, обмеженні діяльності приїжджих місіонерів, стримування діяльності незареєстрованих політичних угруповань, як-от Ісламська партія Криму та “Хізб-ут-Тахрір”. Особливо ефективною буде допомога держави у налагодженні мусульмансько-християнського діалогу. Тільки він відкриє шлях до мирного співіснування двох великих релігій на одному півострові. Взагалі в основу міжрелігійних відносин в Криму доцільно покласти концепцію „різноманіття та єдності”. В її основу покладено принцип дотримання балансу між етнічними групами та конфесіями. Її сьогодні вдало використовують у Татарстані, де вона забезпечує гармонійне існування православ’я та ісламу, їх співучасть у здійсненні окремих державних програм. Метою державної політики щодо ісламу має бути залучення позитивного морального і культурного потенціалу ісламу у демократичні перетворення в Україні, а також спрямування соціальної активності кримських мусульман на зміцнення внутрішньої єдності України. Однак тільки розробка і реалізація чіткої й ясної державної концепції ставлення до проблем мусульманської спільноти, її

адаптації в українському суспільстві може сприяти міжрелігійному мирові та запобігти вельми вірогідним соціальним небезпекам.

Серед усіх існуючих релігій іслам якнайбільше схильний до політизації. Ця його властивість може бути суспільно корисною або шкідливою. Відповідно, залежно від ставлення до нього, він може стабілізувати або, навпаки, розхитувати ситуацію в суспільстві, іноді створюючи потенційні загрози його мирному існуванню. Однак вибір і реалізація одного з цих двох сценаріїв залежить від держави, від державних службовців, від їх розуміння унікально складної ролі ісламу в суспільстві або ж його ігнорування. Повернутися обличчям до проблеми ісламу в українській державі стає гостро невідкладним завданням. Нехтування нею стає політично і соціально небезпечним.